

ב. שתי הבחינות בפסוק הפתיחה לסיפור

הקושי בפסוק ב' וניסיונות המפרשים לתרצו

נעבור לנתח את יתרת פסוק ב':

(ב)...יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו
בצאן והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה נשי
אביו ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם:

בפסוק זה יש קושי תחבירי בולט: הביטויים "את בני בלהה
ואת בני זלפה נשי אביו" הם מושאים², ובתור שכאלו הם
צריכים להשלים פועל. אך מייד לפני מושאים אלה מופיע
בפסוק המשפט השמני "והוא נער", המזהה את יוסף
כ"נער", ולמשפט כזה לא יכול להצטרף מושא.

לדעת רש"י במקום יש 'להשלים' כאן פועל חסר: "ורגיל"
המושא הישיר "את בני בלהה" מצטרף לפועל מובלע,
שאיננו כתוב בפסוק, והקורא צריך להבין אותו מתוך
ההקשר. פירוש הפסוק, לפי זה, הוא: "ויוסף רגיל להיות
אצל בני בלהה...". כלומר, יוסף היה רועה עם כל אחיו, אבל
מקורב רק לבני השפחות. בהתאם לכך, רש"י מפרש
שהדיבה המתוארת כאן הייתה רק דיבת בני לאה ולא דיבת
בני השפחות.

לדעת רשב"ם, המשפט "והוא נער" מתפרש כמעין משפט
פעלי במובן של התנהגות המאפיינת נער:

נערותו ורגילותו ומשתאיו היו עם בני בלהה ובני
זלפה.

כלומר, באופן מקצועי, כרועה, יוסף היה עם אחיו, אך
במעשי הנערות שלו הוא היה רק עם בני השפחות. בהתאם
לכך, גם רשב"ם מפרש שהדיבה המתוארת בהמשך הייתה
רק דיבת בני לאה, ולא דיבת בני השפחות.

מעבר לחידושים הדקדוקיים של רש"י ושל רשב"ם כאן, יש
גם קושי בפירושיהם מצד ההקשר הסיפורי. אם אכן יוסף
היה מקורב לבני השפחות, כפי שהם מפרשים, מדוע
בהמשך הסיפור אין אנו רואים הבדל בין יחס בני השפחות
לכלפי לבין יחס בני לאה כלפיו?

...ואם כן, למה לא הצילוהו בני השפחות שהיה
אוהב אותם ומקרבן? ...ועוד נראה בכתוב כי כולם
הסכימו במכירתו.

(פירוש הרמב"ן לפסוק ב').

כמובן, ניתן לומר שמאוחר יותר החלומות גרמו לכך שגם
בני השפחות הצטרפו לשנאת האחים את יוסף. אלא שאם
כך, הרי שהדיבה עצמה איננה גורם במתיחות שבין יוסף

מכירת יוסף

א. תיחום גבולות הסיפור

סיפור מכירת יוסף (בראשית, פרק ל"ז) הוא בעצם שני
סיפורים, שתי בחינות, ולהם שתי מגמות שונות¹.

ראשית, עלינו להגדיר ולתחום את הסיפור שאותו ננתח.
הפרק פותח בפסוקים

(א) וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען:

(ב) אלה תלדות יעקב יוסף בן שבע עשרה שנה היה
רעה את אחיו בצאן והוא נער את בני בלהה ואת
בני זלפה נשי אביו ויבא יוסף את דבתם רעה אל
אביהם:

(בראשית, פרק ל"ז).

נציין, ומבלי להעמיק בנקודה זו, שאת הפסוק הראשון
בפרק, עם שלוש המילים הראשונות של הפסוק השני,
צריך, כנראה, לראות כמבטאים ניגוד לתיאור ההולדות
וההתיישבות של תולדות עשו המתוארות בפרק הקודם
(פרק ל"ו; ראו רשב"ם וראב"ע על פרק ל"ז, פסוק א'),
וכסיום וסיכום לרשימת בני יעקב המופיעה בסוף פרק ל"ה
(עיינו רשב"ם שם). משום כך, נקדיש את הניתוח שלנו
לסיפור המתחיל מאמצע פסוק ב': "יוסף בן שבע עשרה
שנה...". פרק ל"ח הוא באופן ברור פתיחה חדשה ("ויהי
בעת ההיא [פרק ל"ח פסוק א']..."), ולכן גבולות היחידה
הספרותית שלנו הם מפרק ל"ז באמצע פסוק ב' ("יוסף
בן...") ועד לסוף פרק ל"ז (פסוק ל"ו).

1 בשיעור לפרשת חיי שרה הצגנו מתודולוגיה פרשנית המכונה 'שיטת
הבחינות', ובשיעור הנוכחי ננתח את פרק ל"ז בבראשית תוך שימוש
במתודולוגיה זו. שיטה זו פותחה על ידי מו"ר הרב מרדכי ברויאר,
ואת דברי הרב ברויאר על אודות שיטתו ואת פרשנותו באמצעות
שיטתו ניתן למצוא בספרו 'פרקי מועדות', בספרו 'פרקי בראשית'
ובספר 'שיטת הבחינות' של הרב מרדכי ברויאר. לפי שיטת
הבחינות, הקב"ה כתב את התורה במבנה ריבודי, עם סיפורים (או
קטעים הלכתיים) מקבילים, 'בחינות' שונות, שכל אחד מהם יכול
לעמוד ולהקרא בפני עצמו, באופן שתכנה סתירות ביניהם. לעיתים
רבות הסיפורים משולבים זה בזה ליצירת סיפור מצורף. הסיפור
המצורף מטשטש את נקודות המעבר מסיפור לסיפור, אבל גם משמר
את הקשיים שבמעברים ביניהם. כל סיפור מביע תוכן עצמאי חשוב
כשלעצמו, ויש יחס בין הסיפורים המצדיק את שילובם לסיפור אחד.
באמצעות הקשיים הנובעים מצירוף הבחינות, כגון כפילויות
וסתירות, ניתן לחשוף את שתי 'הבחינות' העצמאיות ולאחר מכן
לעמוד על משמעויותיהן.

כאן, כאמור, ננסה ליישם מתודולוגיה זו לסיפור מכירת יוסף בפרק
ל"ז בספר בראשית. הרב ברויאר בעצמו יישם את השיטה לפרק זה
(בפרק לה של הספר 'פרקי בראשית'), אך כאן נציג מהלך שונה, אם
כי מבוסס בחלק מהפרטים על המהלך של הרב ברויאר.

2 "את" יכול להתפרש כ"עם", כמו במשפט הקודם בפסוק, ואז מדובר
במושאים עקיפים. אם מדובר במובן הרווח יותר של המילה "את",
אז מדובר במושאים ישירים.

כעת נמשיך להתקדם בפרק ולשייך את פסוקי לבחינות השונות. תוך כדי תהליך השייך גם נתחיל לעמוד על המהלכים הסיפוריים השונים של שתי הבחינות, ובסופו של דבר גם נעמוד על משמעויותיהן.

ג. חלוקת הסיפור לשתי הבחינות

חלוקת פסוקים ג' - י"א

מסתבר שתפקיד פתיחת הסיפור בפסוק ב' I-ב' ("יוסף בן שבע עשרה שנה והוא נער") הוא כרקע לפסוק ג' - על הנער הזה בן השבע עשרה נאמר בפסוק ג' "וישראל אהב את יוסף מכל בניו כל בן זקנים הוא לו, ועשה לו כתנת פסים". משום כך, נראה לשייך את פסוק ג' ל-I.

נעבור לפסוקים ד' - י"א:

(ד) וַיֵּרְאוּ אֶחָיו כִּי אֵתוּ אֶהָב אֲבִיהֶם מִכָּל אֶחָיו וַיִּשְׁנְאוּ אֹתוֹ וְלֹא יָכְלוּ דַבְּרוֹ לְשָׁלֵם:

(ה) וַיַּחְלֵם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגֵּד לְאֶחָיו וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ:

(ו) וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם שְׁמְעוּ נָא הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתִּי:

(ז) וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מֵאֲלֵמִים אֲלֵמִים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה וְהִנֵּה קָמָה אֲלֵמְתִי וְגַם נִצְבָה וְהִנֵּה תִסְבֶּינָה אֲלֵמְתֵיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוּיִן לְאֵלֵמְתִי:

(ח) וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֶחָיו הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוֹל תִּמְשָׁל בָּנוּ וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ עַל חֲלַמְתּוֹ וְעַל דַּבְּרָיו:

(ט) וַיַּחְלֵם עוֹד חֲלוֹם אֶחָד וַיִּסְפֶּר אֹתוֹ לְאֶחָיו וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלַמְתִּי חֲלוֹם עוֹד וְהִנֵּה הַשָּׁמֶשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד עֶשֶׂר כּוֹכָבִים מִשְׁתַּחֲוִים לִי:

(י) וַיִּסְפֶּר אֶל אֲבִיו וְאֶל אֶחָיו וַיִּגְעַר בּוֹ אֲבִיו וַיֹּאמֶר לוֹ מָה הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתָּ הַבּוֹא נְבוֹא אֲנִי וְאַמְךָ וְאַחֶיךָ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֶרְצָה:

(יא) וַיִּקְנָאוּ בּוֹ אֶחָיו וְאֲבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר:

כיוון שפסוק ד' מתבסס על אהבתו היתירה של יעקב ליוסף, אהבה שתוארה קודם לכן בפסוק ג' (I), מסתבר שגם פסוק ד' משתייך ל-I. אך הדברים אינם כל כך פשוטים. כדי לנתח את פסוק ד', נצטרך לדגל תחילה לחלק הראשון של פסוק י"א: "ויקנאו בו אחיו" (להלן: י"א). לכאורה, הדברים תמוהים - הרי מה שסופר מיד קודם לכן הוא גערת יעקב ביוסף. האם קנאו בו על גערה זו? אם סיבת הקנאה כאן היא חלום הכוכבים (המתואר מיד לפני הגערה), אז המשמעות של הקנאה היא שהם קבלו את החלום כאמיתי וקנאו במעמד שעתיד להיות ליוסף על פי החלום. יחס כזה עומד בניגוד מוחלט לא רק למה שביטא יעקב, אשר גער ביוסף "הבוא נבוא אני ואמך ואחיו להשתחוות לך ארצה?" אלא גם בניגוד לתגובה שלהם עצמם לחלום הראשון, שם נאמר (ח'): "ויאמרו לו אחיו: המלך תמלך עלינו... ויוספו

לאחיו - אדרבה, לגבי חלק מהם ייתכן שזה היה גורם מלכד - ואם כך, מדוע התורה טורחת לספר כאן על הדיבה?

ראב"ע מפרש את המילה "נער" כאילו היא פועל (כרשב"ם), אבל לא במובן התנהגות 'נערי' אלא במובן של שירות (כיוון שלעיתים פירוש "נער" במקרא הוא משרת³). לפי כיוון זה, פירוש הפסוק הוא שיוסף שרת את בני השפחות. לדעת ראב"ע מובן ששירות זה נעשה בכפייה, והתפקיד של משפט זה בהקשר הסיפור הוא שהתנהגות זו של בני השפחות היא תוכן הדיבה שהביא יוסף אל אביו, כלומר יוסף סיפר לאביו כיצד בני השפחות כפו אותו לשרתם.

גם על הפירוש של ראב"ע יש להקשות (מלבד החידוש התחבירי) מן הסולידריות המוחלטת של אחי יוסף שמשתקפת בהמשך הסיפור, אך בכיוון ההפוך ממה שהקשה הרמב"ן על רש"י: אם הדיבה הייתה רק על בני השפחות, מדוע לא הצילוהו בני לאה?

משום כך מפרש הרמב"ן שהמושאים "את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו" ממשכים ומרחיבים את המושא שמופיע קודם לכן בפסוק: "את אחיו". המשפט "והוא נער" נכנס בתוך רצף המושאים וקוטע אותו, אך מבחינה תחבירית יש לקרוא אותם ברצף אחד; מבחינה עניינית, "והוא נער" ממשיך את משפט הפתיחה "יוסף בן שבע עשרה שנה", כך, פירוש הפסוק כולו הוא: "יוסף בן שבע עשרה שנה, והוא נער. [יוסף] היה רועה בצאן עם אחיו, עם בני בלהה, ועם בני זלפה, נשי אביו. ויבא יוסף את דבתם רעה [שראה במסגרת רעיית הצאן עמם] אל אביהם".

בפירוש זה של הרמב"ן כל אחד מן הביטויים בפסוק מתפרש היטב, גם מבחינה תחבירית וגם מבחינת ההקשר הסיפורי - במסגרת רעיית הצאן של יוסף עם כלל האחים, ראה דברים שליליים אשר אותם סיפר לאביו. הקושי, כמובן, הוא בסידור הפסוק. מדוע לא יכלה התורה לכתוב את הפסוק באופן פשוט ומסודר?

תירוץ הקושי על ידי חלוקת הפסוק לשתי בחינות

לכן, מסתבר שיש כאן צירוף של שתי בחינות שונות. בבחינה אחת (להלן: I) ראוי שהסיפור יפתח במשפט "יוסף בן שבע עשרה שנה והוא נער". בבחינה אחרת (להלן: II) ראוי שהסיפור יתחיל במילים "יוסף היה רועה את אחיו בצאן, את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו. ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם". הביטויים הבודדים מתפרשים כפירוש הרמב"ן, ובתוך כל אחת משתי הבחינות אין מעתה קושי של סידור. הקושי בסידור הפסוק נובע רק מצירוף הבחינות בתורה לסיפור אחד, אך זה כבר אינו תימה, שהרי כשם שחשוב לתורה שהבחינות תוכלנה להצטרף יחד לסיפור אחד, גם חשוב לתורה שנוכל לעמוד על כל אחת מן הבחינות, ולשם כך מוכרחים להיות קשיים במעברים בין הבחינות.

3 עיינו שמות, פרק ל"ג, פסוק י"א, ורמב"ן במקום; מלכים ב', פרק ד', פסוק י"ב; אסתר, פרק ב', פסוק ב'.

לְאָחִיו וְיוֹסֵפוֹ עוֹד שָׁנָא אֹתוֹ:

(ו) וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם שְׁמְעוּ נָא הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתִּי:

(ז) וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מֵאֲלֵמִים אֲלֵמִים בְּתוֹךְ הַשָּׁדֶה וְהִנֵּה קָמָה אֲלֵמְתִי וְגַם נֹצְבָה וְהִנֵּה תִסְבְּיָנָה אֲלֵמְתֵיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוּיִן לְאֲלֵמְתִי:

(ח) וַיֹּאמְרוּ לוֹ אָחִיו הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מִשׁוֹל תִּמְשָׁל בָּנוּ וְיוֹסֵפוֹ עוֹד שָׁנָא אֹתוֹ עַל חֲלַמְתּוֹ וְעַל דְּבָרָיו:

(ט) וַיַּחְלֹם עוֹד חֲלוֹם אֲחֵר וַיְסַפֵּר אֹתוֹ לְאָחִיו וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלַמְתִּי חֲלוֹם עוֹד וְהִנֵּה הַשֶּׁמֶשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד עֶשֶׂר כּוֹכָבִים מִשְׁתַּחֲוּיִם לִי:

(י) וַיְסַפֵּר אֶל אָבִיו וְאֶל אָחִיו וַיַּגֵּעַר בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמֶר לוֹ מָה הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתָּ הֲבֹא נְבוֹא אֲנִי וְאִמְךָ וְאִחֶיךָ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֶרְצָה:

וְאָבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר:

(יא) וַיִּקְנָאוּ בּוֹ אָחִיו

כבר בשלב זה אנחנו יכולים להבחין בתחילתן של מגמות הבחינות. ב-I, הרקע למתיחות בין יוסף לאחיו הוא קנאת האחים במעמדו המיוחד של יוסף, בן הזקונים, בעיני אביו, מעמד אשר התבטא בכותונת. ב-II, לעומת זאת, הרקע למתיחות הוא שנאת האחים את יוסף, בעקבות מעשים שנבעו לא מיעקב, אלא מיוסף עצמו - הבאת הדיבה והחלומות. בבחינה זו יעקב איננו מופיע כמי שנותן יחס מועדף ליוסף, אלא אדרבה - הוא פועל ליצירת שוויון במשפחה, על ידי שהוא גוער ביוסף וכלפי חוץ מבטל את החלומות.

חלוקת פסוקים י"ב - י"ד

נמשיך בניתוח פסוקים י"ב - י"ד:

(יב) וַיִּלְכוּ אָחִיו לְרַעוֹת אֶת צֶאֱן אֲבֵיהֶם בְּשֶׁכֶם:

(יג) וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף הֲלוֹא אֲחִיךָ רַעִים בְּשֶׁכֶם לָכֵה וְאֲשַׁלְּחֶךָ אֲלֵיהֶם וַיֹּאמֶר לוֹ הֲנִנִּי:

(יד) וַיֹּאמֶר לוֹ לָךְ נָא רָאָה אֶת שְׁלוֹם אֲחִיךָ וְאֶת שְׁלוֹם הַצֶּאֱן וְהַשְּׁבִינִי דָבָר וַיִּשְׁלַחְהוּ מֵעֵמֶק חֲבֵרוֹן וַיָּבֵא שְׂכָמָה:

משמעות הביטוי "הנני" (פסוק י"ג) היא מוכנות לקבלת ציווי. ככזה, הוא מופיע בדרך כלל בעקבות קריאה סתמית, ורק לאחר אמירת "הנני" מתקבל ציווי ספציפי. כך, למשל,

עוד שנא אתו...". אם כן, מה השתנה בין תגובת האחים לחלום הראשון, שהייתה חוסר אמונה ושנאה, לבין תגובתם לחלום השני, תגובה של קנאה המבוססת, לכאורה, על קבלת תוכן החלום כאמיתי? זאת ועוד: כיוון שיש כאן בפרשה שני סוגים של תגובות של האחים - שנאה וקנאה - לא מובן מדוע עניין הכותונת, המבטא את המעמד הייחודי של יוסף בעיני יעקב, מוליד דווקא שנאה - לכאורה, התגובה המתאימה יותר היא דווקא קנאה.

לכן, נראה שהקנאה המתוארת ב-I, איננה תגובה לגערת יעקב ולא לחלום של יוסף, אלא לאהבה היתירה שגילה יעקב ליוסף. לשם כך נצרך להניח שבאחת מן הבחינות י"א, הוא המשך ישיר ל-"ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו" (ד'). כלומר, ד' ו"א, משתייכים לאותה הבחינה, וכל מה שביניהם לבחינה האחרת. רק כך ניתן לקרוא את הקנאה כתגובה ישירה לאהבתו היתירה של יעקב ליוסף. כפי שאמרנו לעיל, ד' מוכרח להשתייך ל-I; ממילא, גם י"א, שייך ל-I, וכל מה שביניהם (ד'-י): "וישנאו אתו... להשתחוות לך ארצה" שייך ל-II. לפי זה, ב-II, השנאה המתוארת בפסוק ד' ("וישנאו אתו ולא יכלו דברו לשלם") היא תגובה לדיבה⁴.

פסוק י"א², "ואביו שמר את הדבר", מתייחס כמובן לחלום - למרות שכלפי חוץ יעקב גער ביוסף, בתוכו פנימה ציפה להתקיימות החלום. לכן משפט זה שייך ל-II.

נסדר בטבלה את דברינו עד כה:

בחינה I	בחינה II
(ב) יוסף בן שבע עשרה שנה	[יוסף] הִיָּה רָעָה אֶת אָחִיו בְּצֶאֱן
והוא נער	אֶת בְּנֵי בְלָהָה וְאֶת בְּנֵי זְלָפָה נָשֵׁי אָבִיו וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת דְּבָתָם רָעָה אֶל אֲבֵיהֶם:
(ג) וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקנים הוא לו ועשה לו כתנת פסים:	
(ד) ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו	וַיִּשְׁנָאוּ אֹתוֹ וְלֹא יָכְלוּ דַבְּרוּ לְשָׁלֵם:
	(ה) וַיַּחְלֹם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגִּד

4 בפסוק ח' כתוב "חלומות" בלשון רבים, למרות שבשלב זה היה רק חלום אחד (ראו רד"ק וחזקוני במקום). נראה לפרש על פי פירוש הראב"ע לדניאל פרק ב', פסוק א', שחלום אחד הכולל מאורעות רבים (כאן בפסוק ז': 'והנה... והנה... והנה...') יכול להיות מכונה 'חלומות'.

חלוקת פסוקים י"ח - ל', ל"ו

נדלג כעת על סיפור הפגישה עם "האיש" והפניה לדותן (פסוקים ט"ו - י"ז), ונעבור לעיקר הסיפור - מפגש יוסף עם האחים, הטלתו אל הבור ומכירתו:

(יח) וַיֵּרְאוּ אֹתוֹ מֵרָחֵק וּבָטְרָם יִקְרַב אֲלֵיהֶם וַיִּתְנַפְּלוּ אֹתוֹ לְהַמִּיתוֹ:

(יט) וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו הֲנֵה בָעַל הַחֲלָמוֹת הֵלָּזָה בָּא:

(כ) וַעֲתָה לָכֵן וְנַהַרְגֶהוּ וְנִשְׁלַחְהוּ בְּאֶחָד הַבְּרוֹת וְאִמְרָנוּ חַיָּה רָעָה אֲכָלְתָּהוּ וְנִרְאָה מִה יִהְיֶה חֲלֹמְתָיו:

(כא) וַיִּשְׁמַע רְאוּבֵן וַיִּצְלָהוּ מִיָּדָם וַיֹּאמֶר לֹא נִכְנֹו נַפְשׁ:

(כב) וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם רְאוּבֵן אֵל תִּשְׁפְּכוּ דָם הַשְּׁלִיכוּ אֹתוֹ אֶל הַבּוֹר הַזֶּה אֲשֶׁר בְּמִדְבַּר וַיֵּד אֵל תִּשְׁלְחוּ בוֹ לְמַעַן הִצִּיל אֹתוֹ מִיָּדָם לְהַשִּׁיבוֹ אֶל אָבִיו:

(כג) וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּא יוֹסֵף אֶל אָחִיו וַיִּפְשִׁטוּ אֶת יוֹסֵף אֶת כְּתֹנֶתוֹ אֶת כְּתֹנֶת הַפְּסִים אֲשֶׁר עָלָיו:

(כד) וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלַח אֹתוֹ הַבְּרָה וְהַבּוֹר רַק אֵין בוֹ מַיִם:

(כה) וַיִּשְׁבוּ לְאָכֵל לֶחֶם וַיִּשְׂאוּ עֵינֵיהֶם וַיִּרְאוּ וְהִנֵּה אֶרְצַת יִשְׁמַעְאֵלִים בְּרָאָה מִגְּלַעַד וּגְמַלֵּיהֶם נִשְׂאִים נִלְאֵת וְצָרִי וְלֵט הוֹלְכִים לְהוֹרִיד מִצְרַיִמָּה:

(כו) וַיֹּאמֶר יְהוּדָה אֶל אָחִיו מִה בָּצַע כִּי נִהַרְגְ אֶת אָחִינוּ וְכִסִּינוּ אֶת דָּמוֹ:

(כז) לָכֵן וְנִמְכְּרֵנוּ לְיִשְׁמַעְאֵלִים וַיִּדְנוּ אֵל תְּהִי בוֹ כִּי אָחִינוּ בְּשָׂרְנוּ הוּא וַיִּשְׁמְעוּ אָחִיו:

(כח) וַיַּעֲבְרוּ אֲנָשִׁים מְדִינִים סַחְרִים וַיִּמְשְׁכוּ וַיַּעֲלוּ אֶת יוֹסֵף מִן הַבּוֹר וַיִּמְכְּרוּ אֶת יוֹסֵף לְיִשְׁמַעְאֵלִים בְּעֶשְׂרִים כֶּסֶף וַיָּבִיאוּ אֶת יוֹסֵף מִצְרַיִמָּה:

(כט) וַיֵּשֶׁב רְאוּבֵן אֶל הַבּוֹר וְהִנֵּה אֵין יוֹסֵף בְּבוֹר וַיִּקְרַע אֶת בְּגָדָיו:

(ל) וַיֵּשֶׁב אֶל אָחִיו וַיֹּאמֶר הֲיֵלֵד אֵינָנו וְאָנִי אָנָּה אָנִי בָּא:

...

(לו) וְהַמְדַּנִּים מְכָרוּ אֹתוֹ אֶל מִצְרַיִם לְפוֹטִיפַר סָרִיס פְּרֹעֶה שֶׁר הַטְּבָחִים:

בפסוקים אלו התקשו מאוד המפרשים: בפסוק כ"ח נראה שהמדיינים הם שהעלו את יוסף מן הבור ומכרוהו לישמעאלים, שהרי נושא הפעלים "וימשכו", "וימכרו" הוא מן הסתם האחרונים שהוזכרו בפסוק - המדיינים; ועוד, אם המדיינים אינם המושכים, מדוע נזכר בואם כלל? כך אכן מפרש רשב"ם (לפסוק כ"ח): האחים הטילו את יוסף אל הבור, וכאשר הם ראו את הישמעאלים הם תכננו למכור

לעיל בפרק כ"ב, פסוק א': "...ויאמר אליו: אברהם! ויאמר לו: הנני. ויאמר: קח נא את בנך...". לעומת זאת, אצלנו, בפסוק י"ג, יוסף אומר "הנני" אחרי שהוא כבר שמע את הציווי, והדבר תמוה.

משום כך, מסתבר להפריד את הציווי "הלוא אחיך רועים בשכם, לכה ואשלחך אליהם" מדברי יוסף "ויאמר לו הנני". אמירת ה"הנני" צריכה להיות תגובה לפנייה הסתמית "ויאמר ישראל אל יוסף". לפי זה, הציווי הבא בעקבות אמירת "הנני" הוא הציווי בפסוק י"ד: "ויאמר לו לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן והשבני דבר".

נמצא, שבפסוקים י"ג וי"ד יש שני ציוויים שונים, השייכים לשתי בחינות שונות. וניכר הבדל ברור ביניהם: בפסוק י"ד יעקב מצווה את יוסף לבדוק את שלום האחים ומיד לשוב אליו. לעומת זאת, בפסוק י"ג נאמר רק "לכה ואשלחך אליהם", ומסתמית הדברים נראה הכוונה היא להצטרף אליהם. חיזוק נוסף לכך הוא שלא סביר ללכת מחברון לשכם רק כדי לבדוק בשלום האחים, אלא סביר הרבה יותר לצאת למסע כזה אם יוסף עצמו צריך להשאר שם, כדי להשתתף במלאכת רעיית הצאן. כיוון שכך, מסתבר שפסוק י"ב, המקדים את צאת האחים לשכם, ופסוק י"ד, המתאר מסע של יוסף מחברון לשכם, שייכים לאותה בחינה עם הציווי בפסוק י"ג, בו מדובר ביציאה להצטרפות של יוסף לאחים.

כיצד נקשר פסוקים אלו לבחינות הכלליות שלנו (I ו-II)? נראה שהדברים ברורים: ב-II יוסף מתואר בפתחת הסיפור כמי שמלאכתו היא רעיית צאן, יחד עם יתר אחיו; זהו הרקע לכך שיעקב שולח אותו להצטרף אליהם. לעומת זאת, ב-I יוסף הוא הבן המועדף של יעקב, ומסתבר שהוא איננו עובד עם אחיו אלא נשאר עם יעקב בבית; במסגרת זו, יעקב שולח את יוסף אל האחים - אשר בבחינה זו ייתכן שהם בקרבת מקום, ולא במרחק רב - לבדוק בשלומם ולשוב אליו.

חלוקת פסוקים י"ב - י"ד היא, אפוא, כך:

בחינה I	בחינה II
(יג) וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף	
וַיֹּאמֶר לוֹ הַנְּנִי:	הֲלֹוא אֲחִיךָ רֹעִים בְּשֶׁכֶם לָכֵה וְאִשְׁלַחְךָ אֲלֵיהֶם:
(יד) וַיֹּאמֶר לוֹ לָךְ נָא רְאֵה אֶת שְׁלוֹם אֲחִיךָ וְאֶת שְׁלוֹם הַצֹּאן וְהַשְּׁבָנִי דָּבָר	וַיִּשְׁלַחְהוּ מֵעֵמֶק חֲבָרוֹן וַיָּבֵא שְׂכָמָה:

5 ייתכן שאם בחינה זו הייתה קיימת לבדה, היה כתוב "ויקרא" במקום "ויאמר", ובגלל צירוף הבחינות הביטויים התאחדו.

לפני שנחלק באופן מדויק את הפסוקים, נשים לב לנקודה נוספת: לאחר שהאחים הטילו את יוסף לבור והאחים ישבו לאכול לחם, יהודה אומר: "מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו" (כ"ו). דברים אלו תמוהים, שהרי כבר קודם לכן האחים נמנו וגמרו שלא לשפוך את דמו אלא להטילו לבור (פסוקים כ"א - כ"ב)! אמנם ברור שכוונתם הייתה שיוסף ימות בבור ממילא, אבל כיוון שראובן אמר "אל תשפכו דם" והאחים שמעו לו, נמצא שהאחים לא ראו בהטלת יוסף לבור שפיכת דם ממש; ואם כן, מהו פשר דברי יהודה "מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו"?

כנראה, היוזמה של ראובן (פסוקים כ"א - כ"ב) והיוזמה של יהודה (כ"ו) שייכות לבחינות שונות. וכיוון שהיוזמה של יהודה עומדת כשלעצמה, בלי הסתמכות על היוזמה של ראובן, נמצא שהיוזמה של יהודה מוצעת מבלי שיוסף הוטל קודם לכן לבור. בבחינה בה יהודה הוא הדובר, בעצם אין בור, אלא האחים תכננו להרוג את יוסף הפשיטו ממנו את כותנתו, ולפני שהרגו אותו בפועל, יהודה הציע שלא להרוג אותו אלא למכרו לישמעאלים; וכך הם אכן עשו. נמצא, שראובן הוא הדובר בבחינת הבור והמדיינים, בעוד יהודה הוא הדובר בבחינת הישמעאלים, בה אין הטלה לבור אלא מכירה ישירה על ידי האחים.

פסוקים י"ט - כ' מהווים יחידה אחת של דיבור האחים - "ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלומות הלזה בא ועתה לכו ונהרגהו ונשלכהו באחד הבורות". בפסוקים אלה תכננו האחים את הטלת יוסף לבור. על פי דברינו יש לשייך פסוקים אלה לבחינת ראובן, הבור והמדיינים. מכאן נוכל לקשר את הבחינות בקטע זה של הפרק לבחינות של תחילת הפרק: בפסוקים אלו, השייכים לבחינת הבור, האחים מזכירים את החלומות; נמצא, שבחינת ראובן, הבור והמדיינים היא המשך לבחינת הדיבה, החלומות והשנאה (II), בעוד בחינת יהודה והישמעאלים היא המשך לבחינת הכותונת והקנאה (I).

נותר לחלק את הקטע עליו דילגנו - מפגש יוסף עם "האישי" (פסוקים ט"ו - י"ז), וכן הפסוקים האחרונים, בהם האחים מדווחים ליעקב על הטרפות יוסף (פסוקים ל"א - ל"ה). גם פסוקים אלו ניתן לשלב במהלך המוצע כאן, אבל מה שכבר חילקנו מספיק כדי לעמוד על עיקר עניין הפרק ולעמוד על משמעותו, ומפאת אריכות הדברים וקוצר היריעה לא נביא כאן את חלוקת פסוקים אלה, אלא נעבור לסיכום הבחינות במה שראינו עד עתה (בתוספת חלוקת מספר נקודות ללא הוכחה), ומשם לעיון במשמעות הבחינות.

את יוסף להם; אך בינתיים הגיעו המדיינים, משכו את יוסף מן הבור ומכרוהו לישמעאלים.

פירוש זה מתיישב היטב בפסוקים אלו, אך סותר שני פסוקים בהמשך: ראשית, בסוף הפרק נאמר "והמדיינים מכרו אתו אל מצרים" (פסוק ל"ו), אך אם המדיינים מכרוהו לישמעאלים, נמצא שהישמעאלים הם שמכרו את יוסף למצרים, ולא המדיינים (וכך אכן מפורש גם לקמן בפרק ל"ט, פסוק א': "ויקנהו פוטיפר סריס פרעה שר הטבחים איש מצרי מיד הישמעאלים אשר הורידהו שמה"). שנית, בפרק מ"ה, פסוק ד' אומר יוסף לאחים: "אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אתי מצרימה".

רשב"ם התמודד עם שני קשיים אלו. לגבי פסוק ל"ו, רשב"ם במקום מפרש שיש חילוק בין "מדיינים" לבין "מדיינים": המדיינים הם שהעלו את יוסף מן הבור ומכרוהו לישמעאלים, בעוד "מדיינים" הוא כינוי אחר לישמעאלים. לגבי דברי יוסף לקמן בפרק מ"ה, רשב"ם (בפסוק כ"ח) מפרש שכוונת יוסף היא שעל ידי מעשה הטלתו לבור נגרם שנמכר למצרים (כיוון שזה איפשר למדיינים לחטוף אותו משם). הדוחק בדברים אלו ניכר.

מפרשים אחרים ניסו לדחוק בדרכים שונות את הפסוקים. רש"י מפרש:

וימשכו בני יעקב את יוסף מן הבור, וימכרוהו לישמעאלים, והישמעאלים למדיינים, והמדיינים למצרים.

כלומר, לדעת רש"י, הנושא התחבירי משתנה באמצע פסוק כ"ח, באופן שמ"וימשכו" ואילך הנושא הוא האחים ולא המדיינים. בנוסף, כדי להסביר את עצם הופעת המדיינים בפסוק וגם את פסוק ל"ו, בו נאמר שהמדיינים מכרו את יוסף למצרים, רש"י מניח שהישמעאלים מכרו את יוסף למדיינים, למרות שמכירה זו לא נזכרה בשום מקום. לפי פירושו של רש"י, תחילת פרק ל"ט מתפרש, כנראה, כקנייה עקיפה - פוטיפר קנה את יוסף 'מיד' הישמעאלים באופן עקיף, דרך שלב הביניים של המדיינים.

לא נמשיך בסקירת שיטות המפרשים. הקושי בפסוקים ברור. ברור גם שהפתרון הוא באמצעות החלוקה לבחינות: כיוון שישנו פסוק מפורש לפיו המדיינים מכרו את יוסף לפוטיפר (הפסוק האחרון בפרקנו), ופסוק מפורש לפיו פוטיפר קנה את יוסף מיד הישמעאלים (תחילת פרק ל"ט), יש לשייך את המדיינים ואת הישמעאלים לשתי בחינות שונות. על פי אחת מן הבחינות האחים הטילו את יוסף לבור, וכפירוש רשב"ם, לאחר מכן באו מדיינים, משכו את יוסף מן הבור, ומכרוהו מצרימה; על פי הבחינה האחרת האחים ראו אורחת ישמעאלים, והחליטו למכור את יוסף לישמעאלים. תפקיד המדיינים הסוחרים בסיפור הוא אכן בכך שהם שמשכו את יוסף מן הבור, והם הנושא התחבירי של "וימשכו", המופיע בבחינה האחת, אבל האחים, שקודם לכן נשאו עיניהם וראו את אורחת הישמעאלים, הם שמכרו את יוסף לישמעאלים, והם הנושא התחבירי - בבחינה האחרת - של "וימכרו".

חלוקת הסיפור היא כך:

I בחינה

(ב) יוסף בן שבע עשרה שנה

והוא נער

(ג) וישראל אהב את יוסף מפל בניו כי בן זקנים הוא לו
ועשה לו כתנת פסים:

(ד) ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו

(יא) ויקנאו בו אחיו

II בחינה

[יוסף] הִזָּה רָעָה אֶת אָחִיו בְּצֹאן

אֶת בְּנֵי בְלֵהָה וְאֶת בְּנֵי זְלֶפְחָה נְשֵׁי אָבִיו וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת דְּבַתָּם רָעָה
אֶל אָבִיהֶם:

וַיִּשְׁנְאוּ אֹתוֹ וְלֹא יָכְלוּ דַבְּרוּ לְשָׁלֹם:

(ה) ויחלם יוסף חלום ויגד לאחיו ויוספו עוד שנא אתו:

(ו) ויאמר אליהם שמעו נא החלום הזה אשר חלמתי:

(ז) והנה אנחנו מאלמים אלמים בתוך השדה והנה קמה אלמתי
וגם נצבה והנה תסבינה אלמתיכם ותשתחוין לאלמתי:

(ח) ויאמרו לו אחיו המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו
ויוספו עוד שנא אתו על חלמתי ועל דבריו:

(ט) ויחלם עוד חלום אחר ויספר אתו לאחיו ויאמר הנה חלמתי
חלום עוד והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי:

(י) ויספר אל אביו ואל אחיו ויגער בו אביו ויאמר לו מה החלום
הזה אשר חלמת הבוא נבוא אני ואמך ואחידך להשתחות לך
ארצה

ואביו שמר את הדבר:

(יג) ויאמר ישראל אל יוסף

הלוא אחידך רעים בשכם לכה ואשלחך אליהם:

וַיֹּאמֶר לוֹ הַנְּנִי:

(יד) ויאמר לו לך נא ראה את שלום אחידך ואת שלום
הצאן והשבני דבר

(יד) וישלחהו מעמק חברון ויבא שקמה:

...

(יח) ויראו אתו מרחק

ובטרום יקרב אליהם ויתנכלו אתו להמיתו:

(יט) ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלמות הלזה בא:

(כ) ועתה לכו ונהרגהו ונשלכהו באחד הברות ואמרנו חיה רעה
אכלתהו ונראה מה יהיו חלמתינו:

(כא) וישמע ראובן ויצלהו מידם ויאמר לא נכנו נפש:

(כב) ויאמר אליהם ראובן אל תשפכו דם השליכו אתו אל הבור
הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו למען הציל אתו מידם

להשיבו אל אביו:

(כג) ויהי כאשר בא יוסף אל אחיו ויפשיטו את יוסף

את כתנתו

את כתנת הפסים אשר עליו:

(כד) ויקחהו וישלכו אתו הברה והבור רק אין בו מים: (כה) וישבו לאכל לחם

(כה) וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט הולכים להוריד מצרימה:

(כו) ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו:

(כז) לכו ונמכרנו לישמעאלים ונדנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא וישמעו אחיו:

(כח) ויעברו אנשים מדינים סחרים וימשכו ויעלו את יוסף מן הבור

וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים קסף וביאו את יוסף מצרימה:

(כט) וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בבור ויקרע את בגדיו: (ל) וישב אל אחיו ויאמר הילד איננו ואני אנה אני בא:

...

...

(לו) והמדינים מכרו אתו אל מצרים לפוטופר סריס פרעה שר הטבחים:

ד. משמעויות הבחינות

ניתן להבין באופן ענייני את הקשר בין החלוקה לבחינות של הרקע למתיחות (קנאה לעומת שנאה) לבין החלוקה לבחינות של סיפור הבור והמכירה:

I-ב, המניע לכל המתיחות בין יוסף לאחיו הוא קנאתם ביחס המיוחד של יעקב אליו; הם אינם שונאים אותו, אבל מעמדו במשפחה פוגע בהם. התכנית להרוג אותו נועדה לסלקו מן המשפחה, לא להתנקם בו. משום כך, יהודה יכול לומר "מה בצע כי נהרוג את אחינו וכסינו את דמו", כלומר: "אין לנו שום רווח או מניע בעצם הריגתו, אלא אנו מעוניינים רק בסילוקו, ואם כך - הבה ונמכור אותו לישמעאלים, וכך נשיג את אותה המטרה וגם נרוויח משהו". תכניתו של יהודה התקבלה, ויוסף נמכר לישמעאלים, שהורידו אותו למצרים.

II-ב, לעומת זאת, האחים מונעים על ידי שנאה. בבחינה זו לא היה ניתן להסתפק במכירתו, שכן מטרתם היא לפגוע בו ולהתנקם בו. ראובן מציע רק שהריגתו תהיה 'נקייה' יותר: "אל תשפכו דם... וידינו אל תהי בר", אלא נהרוג אותו על

ידי הפקרתו במדבר בבור ריק ללא מים⁶. האחים שמעו לראובן והטילו את יוסף לבור. בזמן שהם ישבו לאכול לחם, במרחק מה מן הבור, עברו מדיינים סוחרים, משכו את יוסף מן הבור, והורידו אותו מצרימה. כאשר ראובן חזר מארוחת הצהריים שלו אל הבור, הוא גילה שיוסף נעלם.

כעת נעבור לבחון את משמעות הבחינות, בהתאם למאפייניהם.

I-ב, בחינת הקנאה, כל אירועי הסיפור מתגלגלים באופן טבעי בעקבות מעשיהם של האנשים המעורבים בפרשה. יעקב נותן יחס מועדף ליוסף ומעורר את קנאת האחים; האחים תוקפים את יוסף, וכיוון שהם בדותן, על הדרך הראשית מגלעד למצרים, טבעי שהם פוגשים אורחת ישמעאלים בדרך למצרים, והם, האחים, מורידים את יוסף למצרים באמצעות הישמעאלים.

6 דברים אלו של ראובן הם מן השפה ולחוץ בלבד, ומטרתו האמיתית של ראובן היא להציל את יוסף ולהשיבו אל אביו - "וישמע ראובן ויצלהו מידם...למען הציל אותו מן האחים להשיבו אל אביו" (פסוקים כ"א - כ"ב). בכך ראובן שונה מיהודה, ומטרתו האמיתית של יהודה היא אכן להפטר מיוסף, ולא להשיבו אל אביו.

אלוקית ובעת ובעונה אחת להיות תוצאה של התנהגות בני אדם האחראים למעשיהם; ושני לקחים יש ללמוד מכך:

ראשית, תכניות ההשגחה האלוקית אינן פוטרות בני אדם מאחריות על מעשיהם והתנהגותם. תכניות הסטוריות של קיום נבואות וברכות הן פרי חשבונות אלוקיים, בעוד האדם מצד עצמו צריך קודם כל לכלכל את מעשיו בהתאם לערכים של תורה ומוסר, ואינו יכול להצדיק מעשים שהם מצד עצמם שליליים בכך שהם מהווים חלק מתכנית אלוקית. ובכיוון ההפוך: גם בתוך מאורעות הנגרמות באופן ישיר על ידי התנהגות בחירתית של בני אדם, עדיין יש לחפש את יד ההשגחה הנסתרת; יש ללמוד ולהתבונן במהלכים של ההסטוריה האנושית ולהבחין בתכנית האלוקית שבתוכם.⁸

II-ב, לעומת זאת, אירועי הסיפור מתרחשים בעקבות גורמים שאינם תלויים בדמויות העיקריות בסיפור: יוסף רואה חלומות, הגורמים להעצמת המתיחות הטבעית שבעקבות הדיבה; ואחרי שהאחים זרקו אותו אל הבור, שם באופן טבעי היה נשאר לגווע בצמא וברעב, מגיעים כאילו משום מקום מדיינים סוחרים, ומורידים אותו למצרים.

נראה שבחינה II היא סיפור ההשגחה, הפועלת להורדת בית יעקב למצרים. כבר בברית בין הבתרים (פרק ט"ו) התבשר אברהם שזרעו יצא לגלות, וכאן בפרקנו מסופר כיצד ההשגחה האלוקית מסבבת ירידה זו. יד ה' במאורעות הסיפור מודגשת על ידי הגורמים החיצוניים, הבאים ומפעילים את המאורעות בניגוד למה שהיה מתרחש בדרך הטבע ובאופן צפוי. ההשגחה הראתה ליוסף חזיונות של גדולה ומלכות, כדי ליצור שואה של האחים, שואה שתביא אותם להטיל אותו אל הבור; וכאשר היה יוסף בבור, ההשגחה סבבה שיבואו מדיינים ויורידו את יוסף למצרים. ירידת יוסף למצרים היא אשר ברבות הימים תכין את המקום לירידתם של יתר בני יעקב - "רבות מחשבות בלב איש, ועצת ה' היא תקום"⁷ (משלי, פרק י"ט, פסוק כ"א).

בחינה I, לעומת זאת, היא סיפור תוצאותיהם של מעשי בני אדם. כך אומרת הגמרא:

ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו - נתקנאו בו אחיו, ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים.

(שבת י:).

הטעות החינוכית של יעקב, עם קנאת האחים, גרמ ליציאת כל המשפחה לגלות. זהו סיפור אנושי על מעשה ותוצאותיו, על החטא ועונשו. הלקח מוסרי מהסיפור התפרש כבר על ידי התורה עצמה, בספר דברים:

(טו) פִּי תִהְיֶינָה לְאִישׁ שְׂתֵי נְשִׁים הָאֶחָת אֲהוּבָה וְהָאֶחָת שְׂנוּאָה וְיִלְדוּ לוֹ בָּנִים הָאֲהוּבָה וְהַשְּׂנוּאָה וְהָיָה הַבֵּן הַבְּכֹר לְשִׂנְיָאָה:

(טז) וְהָיָה בְּיוֹם הַנְּחִילוֹ אֶת בְּנָיו אֶת אֲשֶׁר יִהְיֶה לוֹ לֹא יוּכַל לְבָכֵר אֶת בֶּן הָאֲהוּבָה עַל פְּנֵי בֶן הַשְּׂנוּאָה הַבְּכֹר:

(דברים, פרק כ"א).

שני סיפורים אלו מצורפים בתורה לסיפור אחד, כדי ללמד שאותו אירוע עצמו יכול להיות תוצאה מכוונת של השגחה

7 וכדברי יוסף עצמו שנים רבות לאחר מכן:

וְאַתֶּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה אֲלוֹקִים חֲשַׁבָה לְטָבָה לְמַעַן עֲשֶׂה פְּיוֹם הַזֶּה לְהַחִיית עַם רַב:
(בראשית, פרק נ' פסוק כ').

* *
 * כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון וליהודה ראק, תשס"ט *
 * לשאלות והערות ניתן לפנות ליהודה ראק בדוא"ל *
 * yrock20@gmail.com *
 * נעוץ על ידי צוות בית המדרש הוירטואלי *
 * *
 * בית המדרש הוירטואלי *
 * מיסודו של *
 * The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
 * האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
 * האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
 * משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שולוחה 5 *
 * דוא"ל: office@etzion.org.il *
 * *